

УДК 821.161.1(477).09
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-2/28>

Лосієвський І. Я.,
Харківська державна академія культури

КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ ПОЕТКИ XX СТОЛІТТЯ ІРИНИ ШАШКОВОЇ

Стаття присвячена історії створення, ідеології, художнім ознакам та особливостям «кримськотатарського» циклу російськомовної поетки України Ірини Шашкової (1918–1987) у контексті її лірики 1937–1980-х рр., біографічних реалій. Установлено, що «кримськотатарський» цикл є невід’ємною частиною її потайної поезії, спрямованої на засудження злочинів сталінського часу й загалом радянського режиму, комуністичної доктрини. Виявлено жанрову специфіку циклу, проаналізовано його зв’язки з біблійною та коранічною традиціями, класичною та модерністською російською поезією. Зроблено висновок, що громадянська лірика І. Шашкової (більше двох сотень поезій) є унікальним явищем в історії безцензурної літератури радянської доби.

Ключові слова: мотиви, лірика, цикл, традиція, Ірина Шашкова, кримські татари, Крим.

Постановка проблеми. З’ясування історії створення й ідейно-художньої специфіки «кримськотатарського» циклу та мотивного комплексу, що його формує, у контексті всієї творчості російськомовної поетки України І. Шашкової є невід’язною проблемою й належить до актуальних літературознавчих завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературно-критична й літературознавча рецепція поезії І. Шашкової обмежується кількома статтями – загальними нарисами життя і творчості, біографічними довідками, де її громадянська лірика визначається як видатне явище в історії «вільної» поезії XX ст., а також примітками при публікаціях її творів [2; 4–6; 9–12]. Серед відгуків на вихід збірки поезій І. Шашкової 2005 р. відзначимо єдину публікацію з короткою характеристикою її кримських поезій професорки Аділе Емірової, видатної кримськотатарської мовознавиці та перекладачки (зокрема, поезій Дженгіза Дагджи з турецької) [17]. Отже, кримськотатарські мотиви в ліриці І. Шашкової та їх біографічне підґрунтя не ставали предметом спеціальних літературознавчих розвідок.

Метою статті є розкриття історії написання, аналіз ідеологічної спрямованості, інших особливостей змісту, художніх ознак та особливостей «кримськотатарського» циклу І. Шашкової, створеного в 1955–1984 рр.

Виклад основного матеріалу. Літературна спадщина Ірини Василівни Шашкової (1918–1987) – це сотні поезій переважно російською мовою, а також українською. Жодного із цих творів не надруко-

вано за її життя, тексти розповсюджувалися в рукописах, рукописних і машинописних збірках; найбільша з тих, що збереглася, – «Стихотворения. 1946–1953» (Харків, 1953. 246 арк.) [15].

Ірина Шашкова – один із 875 авторів, чії твори репрезентовані в підсумковій монументальній антології «Строфы века» 1997 р., що укладено Є.О. Євтушенком у першій половині 1990-х рр.; саме тут з’явилася одна з перших посмертних публікацій творів поетки та перша біографічна довідка про неї [2, с. 620]; 2005 р. побачила світ перша велика збірка поезій Шашкової «Пламя на ветру» [12]. У Харківській ДНБ ім. В.Г. Короленка, де вона працювала багато років, створено її особовий фонд, що містить біографічні документи і творчі рукописи, – поезії, художню й мемуарну прозу; більшість із цих творів ще не опубліковано.

І.В. Шашкова народилася в інтелігентній харківській сім’ї, батьки її були вихованцями Харківського університету: мати закінчила медичний факультет і протягом багатьох років працювала в поліклінічній мережі міста; батько, юрист за фахом, поєднував працю в Управлінні Південною залізницею з викладацькою – у Харківському залізничному технікумі (пізніше Інституті інженерів транспорту). Василь Порфирійович володів кількома іноземними мовами й був літературно обдарованою людиною: писав ліричні вірші та казки (зокрема, за мотивами кримських легенд); зібрав удома велику бібліотеку, і вже в дитинстві Ірина багато читала – твори російських, українських й зарубіжних класиків (французьких і німецьких – в оригіналі).

Батьки не виховували її опозиційною до панівного в країні режиму, уважаючи, що життя підкаже. І першим таким «підказом» був судовий процес над членами Спілки визволення України – перший великий процес над українськими інтелектуалами (1930 р.). За спогадами Ірини Василівни, вона, тоді зовсім ще дівчинка, жаліла підсудних, відчуваючи «романтичну гіркоту» [16, арк. 1]: ці люди були для неї останніми живими прикладами вітчизняного вільнодумства. Особливо вразила Ірину доля керівника СБУ, видатного українського вченого, державного і громадського діяча академіка С.О. Єфремова, про це вона також пише у своїх спогадах.

Другим «підказом» були події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. – «колективізація» і Голодомор. «Не в статтях, не в книгах, не з оповідань, а тут, прямо на вулицях <Харкова> розігралася страшна трагедія голоду й переможного проходження вошей. <...> скільки їх було – які, вмирили прямо на вулицях, по два ряди сидючи на тротуарах – старих, жінок, дітей, тих, хто вже тупо чекав смерті. <...> Потім розповідь медсестри К.Ж., котру посилали на село. <...> К., заливаючись сльозами, розповідала, що села були пусті, що тільки по деяких домах знаходила вона та її супутники старих і дітей, які вмирили» (переклад наш – І. Л.) [16, арк. 1–1 зворот.].

Був і третій «підказ» – свідчення очевидця про Соловки, про радянських каторжників, їхню вкрай важку працю, повну ізоляцію від світу, повне безправ'я. Тоді, у 1934 р., вона вже вчилася у восьмому класі, а очевидцем був високий красивий старий, знайомий батьків, якому вдалося повернутися із цього північного пекла. «Він казав, і все в моїй дитячій душі переверталось. <...> тоді я вперше вирішила завести щоденник і записати все, що почула» (переклад наш – І. Л.) [16, арк. 2 зворот.].

Вірші Ірина писала з дитинства. За творчою своєю конституцією Ірина Шашкова формувалася як поет-традиціоналіст, орієнтуючись переважно на класичні форми російської поезії XIX ст. Разом із цим на її творчості (уже на віршах 1930-х рр.) позначився неабиякий вплив модерністської поезії – Блока й Ахматової, Гумільова, Пастернака, Маяковського; у деяких її текстах ці зв'язки призводили до майже повного підкорення чужому слову. Захоплювалася новими «голосами», серед її останніх улюбленців – Белла Ахмадуліна, Йосиф Бродський, Андрій Вознесенський, Олексій Парщиков.

Любовна, сугестивна, медитативна лірика Ірини Шашкової – це насамперед інтимний «щоденник», десятки циклів, котрі почали

з'являтися в першій половині – середині 1930-х рр. Поезія сповідальної відвертості, сильних почуттів, душевного неспокою і пошуків душевної гармонії. Усе подальше життя поетки пройшло під чорним знаком біди: її батька арештували 1937 р., і того ж року було розстріляно. Матір – як «члена родини ворога народу» – забрали в 1938 р., вона повернулася із заслання, але прожила недовго, не дочекавшись посмертної реабілітації свого чоловіка (відбулася 1957 р.). Трагічні образи батьків – ключові образи поезії Шашкової.

Громадянська лірика Ірини Шашкової кінця 1930-х рр. і подальших десятиліть стає новітнім літописом, авторка якого чесно, без недомовок розповідає про свій жорстокий час, записує ці свідчення в зошити й зберігає їх удома, зі смертельним ризиком для себе («У стен тюрмы», 1938):

...Чернотой отечной,
змеиным шевеля хвостом,
все та же очередь. Бессрочно
круженье снега под дождем.

Не принимают передачу
и выдают в крови бельё.
Отходят молча. Здесь не плачут, –
здесь всех бессониц колотье.

А там, вверху, двойным застенком
решетки со щитами, там
всё тот же грубый окрик: – К стенке! –
Да переклички по часам [12, с. 76].

Ця страшна черга у «вільній Країні Рад» стала наприкінці 1930-х рр. таким само звичним явищем, як от «Ночь, улица, фонарь, аптека...», тому й знаходимо тут ремінісценції блоківської поезії 1912 р.: «всё та же очередь», «всё тот же грубый окрик» і у фінальних рядках «а завтра то же: ночь, метель...» [12, с. 76].

У 1937 р. вона, студентка Харківського університету, публічно на зборах відмовилася визнати свого батька «ворогом народу», тому її було виключено з університету. Пізніше, після відомої заяви Сталіна про те, що «син за батька не відповідає», Ірину Шашкову було поновлено на філологічному факультеті, який вона закінчила в 1941 р.

Біографічне підґрунтя її інтимної лірики тих років – історія взаємин із людиною, яка 1940 р. стає її чоловіком, – Всеволодом Знаменським, однокласником, у майбутньому – лікарем-психіатром. Цей шлюб виявився німічним і вже у воєнні роки розпався. Узявши 1940 р. прізвище чоловіка, Ірина Василівна до кінця своїх днів залишалася за

радянським паспортом Знаменською, але, зберігаючи вірність пам'яті репресованих батьків, підписувала свої вірші, фотопортрети, листи й книги з особистого зібрання своїм дівочим прізвиськом, і, таким чином, *Ірина Шашкова* – її літературне ім'я, згідно з волею авторки.

Під час війни Ірина Василівна знаходилася в евакуації, у 1942–1943 рр. працювала вчителем у Петелінській середній школі (під Тулою). Вона повернулася до рідного міста після його визволення й у березні 1944 р. стала співробітником Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, де працювала до 1974 р. книгознавцем і бібліографом, дослідником книжкових пам'яток різних епох; за її ініціативою та за її участю створено й описано чимало бібліотечних колекцій, підготовлено декілька бібліографічних каталогів [6].

Вона рятувалася від повсякденної несвободи, досліджуючи стародруки, занурюючись у далекі історичні епохи й водночас продовжуючи писати вірші «у стил». В останнє сталінське десятиліття, коли поети славили «Батька усіх часів і народів», Ірина Шашкова бачила й відтворювала словом справжній зміст того, що відбувається («Крик голых веток под моим окном...», 1944):

Ты споришь с Богом словом и судом –
благословляет пытками и смертью.

Бог всех убил бы – мертвых и живых,
убил бы дважды, укрепленный властью.
Он узколоб, он гнусен и труслив,
он прячется, и он грузин, к несчастью [12, с. 77].

Отаким «Бог», який, будучи звичайним смертним на прізвисько Джугашвілі, за походженням грузином (І. Шашкова поважала й любила цей гордий народ із його героїчною історією і великою культурою), підмінив собою церковного Бога. Він не «Бог» і не грішний ангел, а один із найгірших людей у світі, великий злочинець, убивця й тиран. У нас немає, на жаль, точних свідчень, але можна припускати, що наведені рядки, написані восени 1944 р., були й першим у поезії І. Шашкової відгуком на трагедію кримськотатарського народу й мовчання сучасників; у тому ж вірші читаємо: «Трусливых душ извечное: – Не надо!..» [12, с. 77].

Уперше Ірина Шашкова побачила Крим ще дівчинкою, у другій половині 1920-х рр. Тетяна Всеволодівна Знаменська, донька харківської поетки, свідчить: «У підлітковому віці та юності в мамі були слабкі легені, батьки боялися розвитку туберкульозу, сім'я майже кожного літа їздила до Криму. Фотографії відобразили її дівчинкою,

у неповні одинадцять років, в Алушті, Гурзуфі й Сімеїзі влітку 1929 року, а пізніше, в 1930-і роки – в Алушці, Лівадії, Нікіті, Судаку. Звичайно, бувала вона в Бахчисараї (з дитинства мені запам'яталася розказана нею легенда про «Фонтан Сліз»), у Ялті й Місхорі, Севастополі.

Мамині розповіді про ці поїздки були світлими. Вона дуже любила море, була вправною плавчихою. Разом зі своїми друзями-однолітками й дорослими ходила в гори, ці походи теж відображені на фотознімках. Морю, кримській природі присвячено багато її віршів.

Мама багато розповідала про довоєнний Крим, про корінних його жителів. Ці усні спогади рясніли подробицями, які я майже не пам'ятаю, але постараюся сказати про головне. Вона із захопленням говорила про квітучий південний край, зовсім несхожий на ту землю, де вона жила, описувала живописні та затишні татарські саклі на крутих схилах і в долинах. Розповідала про працелюбний, красивий і чесний народ, що зберіг свою самобутню культуру. Тут жили за давніми заповідями предків. Кримським татарам, незважаючи на більшовицькі новації, вдавалося зберігати свій традиційний уклад, де особлива шана й повага – старійшинам, за ними й останнє слово у вирішенні життєво важливих проблем. Двері будинків ніколи не зачинялися, про крадіжки тут не чули.

Запам'яталися їй доглянуті виноградники і смак винограду безцінних сортів, яким її пригощали. Як багато було фруктів, вражала їх дешевизна на місцевих базарах.

А найбільше мати згадувала людей, із якими Шашкови подружилися, говорила про їхню доброзичливість, уважне ставлення до приїжджих, бажання відразу й дієво допомогти, коли виникали труднощі. Усі її вірші, присвячені кримськотатарським дівчатам і юнакам, – це пам'ять вдячного серця і протест, як «Не можу мовчати!» Депортацію народів Криму в 1944 році мама вважала найбільшим злочином Сталіна» (переклад наш – *І. Л.*) [3, арк. 1–2].

Поезії Ірини Шашкової, що поєднує тема трагічної долі кримських татар у середині й другій половині ХХ ст., можуть розглядатися як окремий цикл, деякі із цих текстів залишилися на рівні чернеток, незавершеними. Особистий вимір у них – пам'ять про друзів її родини – є невід'ємним від широкого історичного погляду на радянський режим як тоталітарний, завжди готовий до розправи з людиною і цілими народами.

І. Шашковій було притаманне рідкісне для людей, що жили в СРСР, масштабне та глибинне

розуміння природи тоталітаризму, саме тому для неї стають можливими лаконічні й разом із тим надзвичайно сміливі формулювання-вироки, як от в одній із пізніх поезій: «Сталин, Гитлер и Мао Цзедун – / три дракона, съевшие век, – / это голод, смерть и самум, / как же ты уцелел, человек?» [12, с. 163].

Поетка виявляла спільні риси в злочинних діях тоталітарної влади різних країн і часів, і саме тому в її віршованому посланні 1955 р. до подружжя Катерини Віри Трамбицької, жертви одного з останніх сталінських «призовів», поєднані теми осудження піднятого в країні на державний рівень антисемітизму й тотальних репресій «народної» влади проти кримських татар. Здається, не випадковим, а, навпаки, був тут часткою авторського замислу вибір розміру й ритмічної будови надзвичайно популярного в роки війни вірша К.М. Симоннова «Если дорог тебе твой дом...» (1942).

Убежала вода в песок,
солнце выжгло траву до тла.
Утро – это не твой Восток,
твой завязан петлею зла.

Ты еврейка, а я к стыду
не могла понять до сих пор,
что куда-то в пропасть бреду,
на распятие и позор.

Но не этот единый срам
на душе моей как нарыв, –
виноградя русский хам
гнал прикладом из гор родных.

Нет больше сакли в Крыму,
всё разнесено под базар,
вдоль дороги, вдоль шпал, в тифу,
за Уралом могилы татар.

И прозрачный молчит фонтан,
не роняет жемчужных слез,
у Байдарских ворот бурьян
куст гранатовый перерос [12, с. 139, 140].

Образи живої та неживої, зокрема штучної, природи, що посилюють мотив відсутності кримських татар на своїй батьківщині й допомагають авторці розгорнути тему трагедії корінного народу Криму, виникають у цьому творі й далі: «Одичавший в горах миндаль / по лесам доживает век», «Есть одна татарка в Крыму», одна-єдина залишилася тут, і це – відома статуя в Місхорі, «загляделась она во тьму, – / а над ней – тяжелый гранит» [12, с. 140]. Поряд із цією сумною образною символікою знову знаходимо й прямі вказівки на злочини радянської влади: під

час депортації сотні людей загинуло, «вдоль дороги, вдоль шпал», «за Уралом могилы татар».

Не будемо виключати генетичний зв'язок цього вірша з програмним твором Максиміліана Волошина «Дом Поэта» (1926), навряд чи в цьому випадку має місце тільки типологічна історико-культурна близькість – у М. Волошина йдеться про захоплення Криму Російською імперією та перше насильницьке виселення кримських татар у XVIII ст., подальше хазайнування російських загарбників у Криму:

За полтора года лет – с Екатерины –
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край.
Осиротелые зияют сакли;
По скатам выкорчеваны сады.
Народ ушел. Источники иссякли.
<...> В фонтанах нет воды [1, с. 357–358].

Основний вірш кримськотатарського циклу – «Ты ль, Алиме» – написаний І.Шашковою вже далекого 1978 р., але й тепер, особливо після російської окупації Криму 2014 р., не втрачає своєї політичної актуальності, набуває нового сенсу загрозливе попередження, що міститься у фінальних строфах:

Сакли не жмутся, татарская речь
только, как эхо в горах, пропадает.
Как ты старалась ребенка развлечь,
как твой язык и зовет, и прощает.

Где ты – вся прелесть, вся нежность – Зейнеп?
Здесь же торгуют и морем, и ветром.
Всё продают. Крым от горя ослеп
и отдаёт им свои километры.

Господи, как эти люди чужды
Чёрному морю, горам и соцветьям,
и расточают в грехе без нужды
всё твое смуглое великолепье.

Крым, ты их пестуешь, чтобы в разнос
легче им было торгашество это,
но солоней от горя и слёз
море, земля и звезда Магомета [12, с. 161].

Крим без кримських татар – ніби людина, у якої забрали найцінніше – її душу, йому контрастно протиставлено у вірші Крим довоєнний, життя й побут мирних і дружніх кримськотатарських сімей, де панують любов і злагода, і саме тому стає можливою ідеалізація минулого, *той* Крим стає схожим на земний рай, поетка згадує його з обережною ніжністю, мовби побоюючись, що світлий образ утраченого щастя може зник-

нути від неточного або грубого слова. Не тільки Ірина Шашкова, таким його згадували (незважаючи на всі особливості, загрози і труднощі життя в «Країні Рад») самі насильно переселені люди, про *такий* Крим розповідали дітям і внукам.

У вірші названі імена друзів родини І. Шашкових – членів родини кримських татар, які мешкали в Алушті: Аліме, Зейнеп, Сейт-абрам, Сейт-мемет, Сейт-умер. Дослідниця А. Емірова зауважує: так написано в авторському тексті; є певні розбіжності з ономастичною традицією, наприклад, точніше було б Сейт-ібрагім. У робочих зошитах поетки, у білових рукописах і чернетках зустрічаються цілком припустимі варіанти написання цих двоскладних імен: Сейт-Мемет, Сейт-Умертощо [14, арк. 5 зворот. 6].

Природно, що фоном портретів жителів Криму стають кримські реалії: осяйні кучері Аліме перемішані «ветром сухой Киммерии», молода Зейнеп – «отрешенье очей / в тьму кипарисов и пламя глициний», лагідні слова її батька Сейт-абрама схарактеризовано через метафору з топонімічним маркером: «Как самоцветы алуштинских звезд» [12, с. 160]. Дізнаємося й про інших членів родини: ось його маленька працююча дружина, уся в турботах про дітей і господарство, а от їхні красені-сини Сейт-мемет і Сейт-умер, і немає жодної звістки про долю всіх цих людей, щирих і вірних друзів.

Але лірична героїня відчуває свій надзвичайний зв'язок із ними («Все вы устали ко мне простирать / горем обугленные ладони» [12, с. 160]), кличе їх, звертається до них, долаючи час і простір, однак двоїстість художнього часу не врятовує авторку від гіркої та болісної реальності, нарощуються мотив особистого боргу за їхню любов і доброту, мотив вини – громадянського відчуття частки своєї відповідальності за дії катів. Слова від серця стають даниною пам'яті про незабутнє, її променями освітлені дорогі образи, дорогоцінні деталі, однак і звуки реквієму вже не можна приглушити:

Что ты дала им за всю доброту,
за излучение роз и дорожек,
за это дерево в полном цвету,
соком айвы проникающим в кожу?

Что ты дала им?.. И где Сейт-мемет,
пылкий татарин, поэт и влюбленный?
Там, за Уралом теряется след
всех опалаченных, всех обреченных.

Может быть, в битве погиб Сейт-умер?

Может быть, кто-то скончался в остроге
[с. 160–161]?

Мотив особистого боргу перед закатованими, засланими й вигнанцями можна назвати лейтмотивом громадянської лірики І. Шашкової. У наведених рядках знаходимо ледве помітну алюзію пушкінської згадки про друзів-каторжан у вірші «19 октября 1827» («...и в мрачных пропастях земли!» [8, т. 3, с. 35]) Проте, цілком відсутні мотиви надії на визволення з «каторжних нір», віри в перемогу правди і свободи – мотиви, що домінують у посланні «Во глубине сибирских руд...» (1827).

Фінальні рядки вірша І. Шашкової «...солоненут от горя и слез / море, земля и звезда Магомета» продовжують і завершують один із мотивів першої, «приватної» частини цього твору, де йдеться про щасливе мирне життя й подальшу жахливу долю однієї кримськотатарської сім'ї. Лірична героїня питає себе:

...в плаче без слез,
что ты читаешь? Не стих ли Корана [12, с. 160]?

Цілком очевидно, що звернення її до священної Книги зниклих (загиблих?) друзів є психологічно мотивованим, адже це спроба, усупереч злій долі, знову наблизити їх до себе, через найдорожчі для мусульманина слова Аллаха, вкладені Ним в уста «останнього» пророка Мухаммеда, – слова віри, духовної настанови й підтримки. І. Шашкова читала Коран і, можливо, ще з дитинства знала – від своїх кримськотатарських друзів – окремі аяти коранічних сур (звернемо увагу на авторську згадку про розмови зі Зейнеп: «...как твой язык и зовет, и прощает!»). Отже є певні підстави бачити в образі зірки Магомета (Мухаммеда) відповідні алюзії, насамперед сури «Зірка»: «Клянуся зіркою, коли вона заходить! <...> і дійсно то Він, Господь Сиріуса» (53.1, 49). У Корані Сиріус є безпосередньо пов'язаним із Аллахом, і це – зірка Мухаммеда, зі слів якого записано священну Книгу. Варто також ураховувати, що в ісламській культурі восьмикутна зірка є символом раю, виходу з тримірного простору в ідеальний чотиримірний, де зупиняється час.

Звернемо увагу й на близькість шашковського тексту до ідеології й образності пушкінського циклу «Подражание Корану» (1824), де лунають клятва ранковою зіркою і настанова, моральний імператив для кожного, зокрема для тих, кого безпідставно переслідують: «Мужайся ж, презирай обман, / Стезю правды бодро следуй...» [8, т. 2, с. 207]. У коранічному першоджерелі – сурі «Ранок» – не йдеться про «зоркое гоненье», немає ранкової зірки, а перший аят такий: «Клянуся ранком...» (93.1), отже, О.С. Пушкін додав

мотив із автобіографічним підтекстом (указано Б.В. Томашевським [8, т. 2, с. 422]) і поєднав клятви з «Ранку», «Зірки» та інших сур.

Ім'я улюбленої героїні І. Шашкової – Зейнеп – кримськотатарська форма арабського імені Зайнаб/Зайнеб/Зейнаб, і це ім'я мали сестра, дві дружини й донька Мухаммеда. Образ молодої Зейнеп виникає в кількох шашковських поезіях, зокрема в однойменному вірші 1984 р. – останньому її портреті в кримськотатарському циклі. Смуглява вигнанка залишається образом-символом Криму, нагадує про його осяяне південним сонцем, освітлене блиском моря «смуглое великопеле» й у пустелі. Цей безмежний нерідний часопростір структурують образи «пустыня», «ветер», «пески изгнания», «чужой порог», визначають роки «переплаканного» страждання, тепер уже плачу без сліз, якому немає кінця.

Заплетаешь косы, Зейнеп,
десять змей по плечам сбегают,
демон моря свой тайный свет
на твоих плечах обнажает.

Смуглоту твоих стройных ног
омывают пески изгнания,
села мать на чужой порог
переплаканного страдания.

Ветер голос в пустыню снес,
не докличешься из пустыни.
Бьет волна о сырой утес
и никак к тебе не дохлынет [12, с. 162], варіант див. [14, арк. 35].

Відчувається присутність біблійного та коранічного інтертексту, мотивів страждань і довгого плачу вигнанців у пустелі й тих, що сидять у «чужого порога». Біблійних паралелей чимало, найвідоміші: «Над річками вавилонськими, там ми сиділи і плакали, коли згадували про Сіон» (Пс 136, 1), «У цій пустелі впадуть тіла ваші, та всі ви перелічені <...> від віку двадцяти літ і вище...» (Чис 14, 29), «Голос волаючого на пустині...» (Іс 40, 3). У вірші «Зейнеп» не знайдемо прямих слів про можливість виходу з пустелі, розповіді про «чудо в пустыне», подібне тому, що описане в IX вірші пушкінського циклу «Подражание Корану». Для кримськотатарського народу це були найгірші десятиліття принижень, безвихідності, фізичних і душевних страждань. Утім надію на повернення в Крим не було втрачено, її також символізує смуглянка Зейнеп: «демон моря свой тайный свет / на твоих плечах обнажает».

Семантика коранічного символу *змії/змія* припускає коливання між добром і злом, і, наприклад,

у 20 і 26 сурах змія символізує життя й досвід («знання»), змією стає посох Муси (Мойсея). Отже, десять кіс-змій Зейнеп у коранічному вимірі можна потрактувати як символ-маркер великого потенціалу життєвих сил, ознаку її молодості, що проходить марно, на чужині. Проте категорично стверджувати, що надання такого символічного сенсу входило до авторського замислу, було б перебільшенням.

Ще за життя Сталіна Іриною Шашковою написано десятки поезій, де викриваються кремлівський «вождь» і створений ним людиноненависницький режим: «Вновь началось и продолжилось. Боже! / Сорок девятый как тридцать седьмой...» – поезія 1949 р. про цькування «безрідних космополітів», ганебну й жахливу істерію, яка охопила тоді країну. У 1951–1952 рр. написані «Крик», «Суд», «Я не могу, я не могу, – мне надо...». Вірш «Родина» (1949) – рішучий протест проти шовіністичних настроїв, ксенофобії та антисемітизму, що тоді панували в радянському суспільстві, б ініційовані й підтримані «народною» владою.

Гордилась я, а вот не смею быть,
я не хочу сегодня русской зваться.
Россию зла могу ли я любить?
Могу ли жить – и ею не терзаться?

Я отрекаюсь. Сохрани мне срок,
Великий Боже! В горе всенародном
я только выдох, а любовь – зарок
с изгнанником скитаться по дорогам.
Я не хочу! Я не могу понять,
как справиться с позорною бедою.
Мне так же надо родину искать,
как и тебе, бездомному изгою [12, с. 80, 81].

Політичні цикли І. Шашкової 1951–1952 рр. назавжди залишаться в історії внутрішнього протистояння сталінізму («Я не могу, я не могу, – мне надо...»), «В дворцах и сенях, под охраной пушек...», «Суд совершен. Обмануто потомство...», «Крик», «Тамерлан», «Нас обманули яркие слова...», «Суд» тощо). І тільки в «Тамерлані» та деяких віршах, присвячених подіям Великої французької революції, поетка звертається до езопової мови. Над викривальними віршами в робочих зошитах І. Шашкової нерідко знаходимо неймовірні за тих часів (здавалося б!) криптоніми присвяти: «И. С<талину>», «И. С<тали>ну». До речі, укладачі згаданого на початку статті самвидавчого збірника І. Шашкової «Стихотворения» 1953 р. із конспіративних міркувань замінили крапками слова «конвой», «тюрьма», «ссылка» тощо, але

при уважному читанні ці слова можна вгадати з контексту [15].

Ідейний пафос, загалом поетика цих «полум'яних», гнівних монологів типологічно схожі й почасти генетично походять від громадянської лірики К.Ф. Рилєєва, таких його програмних поезій, як «К временщику» (1820) і «Гражданин» («Я ль буду в роковое время...», 1824–1825). Ці твори XIX і XX ст. містять наскрізні мотиви викриття й неминучого засудження тирана, якому винесуть історичний вирок майбутні покоління, а не теперішнє покоління байдужих і рабів.

До потайної лірики І. Шашкової також належить великий цикл віршів, присвячених пам'яті закатованого батька. Написала вона й про сталінські бібліотечні «спецхраны» («Книги», 1952):

И книги стали узниками тоже,
и бьется слово тщетно за стеной,
и человек, на палача похожий,
их запирает на засов двойной.

Так нашу память выбелить желая,
вычеркивая всюду имена,
навыорот историю читая,
в тюрьму бросают книги, но глухая,
враждебная в них скрыта тишина [12, с. 107].

Того ж 1952 р. І. Шашковою розпочато поему «Летопись» – про Голодомор 1932–1933 рр. Вона повернулася до цього замислу десять років потому, однак поема залишилася незакінченою, збереглися вступ, перша глава «Голод» і чернетки трьох наступних глав. Отже, тютчевської поради («Silentium!») вона дотримувалася лише частково: свої думки, почуття і мрії Шашкова ховала, але мовчати не могла й записувала свої поезії-свідчення («И жизнь не дрогнула, и сердце не упало...», 1950):

Где наш язык? Зачем нам лгали с детства,
что можно жить открыто и светло?

Где наш язык, подобный грому меди?
В начале мира Слово было Бог.
Измывали его и изгадели,
первоначальный исказили слог [12, с. 85].

Одна з особливостей мови громадянської лірики І. Шашкової – наявність архаїзмів: «кровь вопієт», «змії», «убієніє», «убієнный» тощо (саме з «і», ліквідованим у російській мові радянською реформою 1917–1918 рр.). Подібна архаїка підкреслює не лише змістову, а й стилістичну спорідненість цієї лірики з біблійними текстами, старозавітними та євангельськими, у церковнослов'янському й російському перекладах.

«Молчальница, замкнувшая уста», «плакальщица», «птица смерти», – так казала поетка про свою музу. «Плачь же над собой, / оплакивай и хорони убитых» («Муза», 1977) [12, с. 214]. У віршах І. Шашкової можна знайти рядки відчаю, соціального песимізму, втрачання віри й у людину, і в людство, котре «над каждым встающим веком / воздвигает барак чумной» [12, с. 286]. Але головний вибір вона зробила, як свідчать її щоденникові записи, уже на початку життєвого шляху: бути разом зі Світлом, на боці Добра, сподіватися й бути милосердою, підкоряючи своє життя найвищому моральному закону, з яким люди пов'язують свої уявлення про Бога.

За словами Івана Дзюби, поезія Ірини Шашкової вражає «незалежністю людського духу – в ті роки, коли, здавалося б, ані крихітки місця для духовної незалежності не залишалось!» (з листа до автора статті 22 червня 2006 р.). Аділе Емірова пише про харківську поетку, мовби звертаючись від імені свого народу, з вдячністю за її відверту й безстрашну поезію: «Запам'ятаймо це ім'я – Ірина Шашкова. Вона любила нас – наших бабусь, дідів, матерів, батьків; вона співчувала нам; вона кликала нас, але тоді ми не мали можливості її почути» [17]. Дослідниця віднесла Ірину Шашкову до поетів-«уболівальників», «жалібників татарського Криму» [17], поставивши її поряд із Віктором Некіпеловим і Борисом Чичибабіним.

Серед громадянських поезій І. Шашкової знаходимо й відгуки на інші трагічні й ганебні події сталінського часу та постсталінських радянських десятиліть, є вірші, присвячені сумнозвісним московським «судовим» процесам 1930-х рр., «справі лікарів-убивць» 1952–1953 рр., цькуванню та смерті Бориса Пастернака, вигнанцю Йосифу Бродському, придушенню «московською любов'ю» народних повстань в Угорщині 1956 р. та Чехословаччині 1968 р., кривавій афганській авантурі старезних кремлівських правителів («Царской славы невзрачной...», 1983): «Вот в Афганские степи / посылаем детей / и живем все нелепей, / и живем все подлей» [12, с. 169]. Комуністичну ідеологію вона порівнювала з вовком в овечій шкурі, тому відомі рядки Андрія Вознесенського «Планета, как Ленин, / мудра и лобаста» (з поеми «Лонжюмо», 1963) були для неї неприйнятними, аморальними, викликали обурення. У різкому віршованому відгуку, що починається із цитування цих рядків, І. Шашкова послідовно розповіла про те, як за своє життя й посмертно, через своїх послідовників у всьому світі, хазяював «великий лобастый, / планетою

ведал, / как бедною паствой» [12, с. 165]. Це вже автоцитата, адже ще в 1953 р., коли «все прогресивне людство» проводжало в останню путь його найкращого послідовника, І. Шашкова писала в потайному зошиті: «Сталин и Ленин – козыри в масть, / служит обедню / черная власть. / Служат над нами / вечный псалом / Ленин и Сталин – / цепь с батогами» [12, с. 132]. І того ж року, звертаючись до поета «з майбутнього», у двох рядках дала вичерпну характеристику радянському соціуму: «...мы кричали: – Bravo! – / Рукоплескали собственным цепям» [12, с. 127].

«Поезія стала її Свободою» – це найкоротше й найточніше формулювання щодо природи шашковського протистояння сталінінці належить сучасній українській журналістці Олені Зеленій, чия стаття про Ірину Шашкову 2006 р., за свідченням авторки, було знято з номера газети «Время» (Харків) із формулюванням головного редактора: «Не відповідає напрямку газети» [7, с. 17, 19]. Саме перед тим у газеті друкували мемуарні казки колишнього першого секретаря обкому про «вільне і щасливе» життя в «Країні Рад» і матеріали про І.В. Сталіна як політичного й державного діяча, який в історичній перспективі буде цілком виправданий. Отже, шашковська оцінка «вірного лєнінця» й постсталінського соціуму не втрачає своєї актуальності й сьогодні: «Он в тысячах теперь, он выполнил урок...» («Бессмертный», 1956) [12, с. 144].

Не про «рекорди» мова, але є фактом, що Ірина Шашкова була єдиним російськомовним поетом ХХ ст. – автором не одного чи кількох поезій або одного-двох поетичних циклів, а десятків циклів, більше двох сотень «вільних», опозиційних радянському режиму віршів, створених не за кордоном, а в СРСР (73 із них надруковано в збірці 2005 р.). Але поезія була для неї не лише можливістю реалізувати себе «проти течії», формою боротьби з неправдою, несвободою, соціальним злом, а й життєвим виміром поза всіляких «течій», вільним життям серця і душі. Мабуть, кращі її твори серед тих, що жанрово визначаються як інтимна лірика, однак їх камерність має умовний характер, часопростір стає безмежним («Письма», 4, 1957):

И идем мы по пояс в травах,
в заливных цветущих лугах,
то ли перепел крикнул справа,
то ли ветер запел в кустах.

Ни Москвы, ни разлук, ни боли –
ничего, что сечет и бьет.

Перед нами, волнуясь, поле
забегает лет на сто вперед [13, арк. 48].

Висновки. У потайній поезії Ірини Шашкової панорамно віддзеркалено й художньо осмислено найтрагічніші події радянської доби, зокрема циклічно репрезентовано поезії, присвячені катастрофі кримськотатарського народу у ХХ ст. Установлено, що «кримськотатарський» цикл є невід'ємною частиною громадянської лірики Ірини Шашкової, спрямованої на засудження злочинів сталінського часу й загалом тоталітарного режиму, встановленого в СРСР. Цей мотивний комплекс не є периферійним у її творчості, відбиває світоглядні основи й певною мірою визначає своєрідність художнього світу поетки. Досліджено архівні матеріали, зокрема спогади І. Шашкової про сталінське лихоліття, свідцтва з історії її дружніх взаємин із кримськими татарами наприкінці 1920-х – у 1930-і рр., що відображено в художньому вимірі творчості І. Шашкової. Виявлена жанрова специфіка «кримськотатарського» циклу, де домінують такі жанрові форми, як ліричний монолог, послання (лист), портрет. І. Шашковою створено привабливі портрети корінних жителів Криму; лейтмотивом «кримськотатарського» циклу є контрастне протиставлення життя кримських татар до й після депортації; ідеалізація життя «до» має умовний характер, адже не було в них у ХХ ст. часу гіршого за трагічний травень 1944 р. та час «після», на чужині. Образна будова, метафоричність та інші художні ознаки шашковських творів про Крим і кримських татар указують на зв'язки з біблійною та коранічною традиціями, класичною й модерністською російською поезією. Громадянська лірика Ірини Шашкової є унікальним явищем в історії безцензурної літератури радянської доби, історії нелегальної російськомовної поезії України ХХ ст.

Список літератури:

1. Волошин М.А. Стихотворения и поэмы / сост., подгот. текста В.П. Купченко, А.В. Лаврова, примеч. В.П. Купченко. Санкт-Петербург : Петербургский писатель, 1995. 704 с.
2. Евтушенко Е.А. Стихи века : антология рус. поэзии / науч. ред. Е. Витковский. Москва ; Минск : Полифакт, 1997. 1044 с.
3. Знаменская Т.В. Крым в жизни моей мамы Ирины Васильевны Шашковой. *Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–2058. 3 арк. 14 фот.

4. Ключко А. Книга, которой не могло не быть. *Слобода*. Харьков, 2006. 24 янв.
5. Лосиевский И.Я. Потаенные тетради Ирины Шашковой. *Рус. яз. и лит. в учеб. заведениях : науч.-метод. журн.* Киев, 2006. № 1. С. 9–18.
6. Лосієвський І.Я. Ірина Василівна Шашкова-Знаменська (1918–1987) – поет, книгознавець, бібліограф. *Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 347–358.
7. Публікації поезій, матеріали про життя та творчість І.В. Шашкової. *Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–805, дод. 28 арк.
8. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений : в 10 т. 3-е изд. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1963. Т. 2, 3.
9. Тайблин Е. «...В горячем ослепление сердца...». *Новое русское слово*. 1999. 27–28 марта.
10. Шашкова И.В. [Стихотворения]. *Антология современной русской поэзии Украины / ред.-сост. М.М. Красиков. Т. 1.* Харьков, 1998. С. 214–216, 260. Передрук. у російськомовній пресі США: Рус. базар. 1999. 5–11 марта; Нов. рус. слово. 1999. 27–28 марта.
11. Шашкова И.В. Вере Трамбицкой. (Стихи ранних лет). *Слово о друге. Памяти харьковского библиотекаря В.Г. Трамбицкой.* Харьков, 2001. С. 55–70.
12. Шашкова И.В. Пламя на ветру. Избранные стихотворения / сост., подгот. текста, биограф. очерк и примеч. И.Я. Лосиевского. Харьков : Курсор, 2005. 298 с.
13. Шашкова-Знаменская И.В. Поэмы и стихотворения. 1955–1959. *Харківська ДНБ ім. В. Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–797. 86 арк.
14. Шашкова-Знаменская И.В. Стихотворения. Тетрадь 4. 1978–1987. *Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–792. 95 арк.
15. Шашкова-Знаменская И.В. Стихотворения. 1946–1953. Из собр. Г.В. Фризмана. *Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–801. 246 арк.
16. Шашкова-Знаменская И.В. Книга воспоминаний. *Харківська ДНБ ім. В.Г. Короленка. Особові архівні фонди.* Ф. 49. Од. зб. Р–1292. 5 арк.
17. Эмирова А. Запомните это имя – Ирина Шашкова. *Полуостров.* Симферополь, 2006. № 47. 8–14 дек. С. 13. URL: <https://avdet.org/ru/2011/10/10/zapomnite-eto-imya-irina-shashkova/>.

Losiyevskiy I. CRIMEAN TATAR MOTIVES IN THE WORK OF THE 20TH CENTURY POETESS IRINA SHASHKOVA

The article is devoted to the history of creation, ideology, artistic features and peculiarities of the “Crimean Tatar” cycle of the Russian-speaking poetess from Ukraine Irina Shashkova (1918–1987) in the context of her poetry 1937–1980, biographical realities. It is shown that “Crimean Tatar” cycle is the essential part of her undehand poetry, directed at the conviction of the crimes of Stalinist and Soviet regime on the whole and the communist doctrine. The genre specificity of the cycle is revealed, its connections with the Biblical and Koranic traditions, classical and modernist Russian poetry are analyzed. It was concluded that the lyrics of civic consciousness of Irina Shashkova (more than two hundred poems) are a unique phenomenon in the history of uncensored literature of the Soviet period.

Key words: motives, lyrics, cycle, tradition, Irina Shashkova, Crimean Tatars, Crimea.